JANUBIY O'ZBEKISTONNING BRONZA DAVRI YODGORLIKLARI: ARXEOLOGIK MANBALAR VA TARIXIY TALQIN

Yusupova Naziraxon Baxodirovna
Turon universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24369576

Annotatsiya. Maqolada Janubiy O'zbekiston, ayniqsa Surxon vohasining bronza davriga oid yodgorliklari tarixiy-arxeologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Sopollitepa va Jarqo'ton majmualari asosida o'troq dehqonchilik, me'moriy rejalashtirish, ixtisoslashgan hunarmandchilik, dafn amaliyoti hamda jamoa munosabatlaridagi o'zgarishlar yoritiladi. Yodgorliklarni faqat alohida topilmalar yig'indisi sifatida emas, balki vohaning tabiiy resurslari, sug'orish imkoniyatlari va hududlararo aloqalari bilan uzviy bog'liq tarixiy jarayonning dalillari sifatida o'rganish zarurligi asoslanadi. Sopolli madaniyati sanalariga oid ilmiy qarashlardagi farqlar ham ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: bronza davri, Janubiy O'zbekiston, Surxon vohasi, Sopollitepa, Jarqo'ton, Sopolli madaniyati, arxeologiya, qadimgi dehqonchilik, hunarmandchilik, urbanizatsiya.

Janubiy O'zbekiston bronza davri tarixini o'rganishda alohida o'rin tutadi. Bu hududda tog'oldi mintaqalari, daryo vodiylari va dehqonchilik uchun qulay tekisliklarning yonma-yon joylashuvi uzoq muddatli o'troq hayotning shakllanishiga zamin yaratgan. Arxeologik materiallar bronza davrida aholi turmush tarzining bir xil bo'lmaganini: ayrim jamoalar dehqonchilik va chorvachilikni uyg'unlashtirganini, boshqalari esa ko'proq hunarmandchilik va almashinuvga ixtisoslashganini anglash imkonini beradi. Shu bois davrni faqat metall buyumlar kengayishi bilan tavsiflash yetarli emas.

Surxondaryo hududidagi Sopollitepa va Jarqo'ton kabi manzilgohlar bu masalani yoritish uchun ayniqsa muhim. Mazkur yodgorliklardan olingan me'moriy qoldiqlar, sopol idishlar, metall buyumlar va qabriston materiallari bir-birini to'ldiradi. Biroq topilmalardan jamiyat hayotiga doir xulosa chiqarishda ehtiyotkorlik zarur: masalan, katta bino har doim ma'muriy markaz, qimmatbaho buyum esa avtomatik ravishda hukmron tabaqa belgisi bo'lavermaydi. Har bir talqin stratigrafiya, topilmalar joylashuvi va qiyosiy dalillar bilan tekshirilishi lozim [1; 2].

Tadqiqotning maqsadi Janubiy O'zbekiston bronza davri yodgorliklarining asosiy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ular asosida mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini izohlashdir. Bunda tarixiy-qiyosiy yondashuv, arxeologik komplekslarni kontekstual talqin qilish va ilmiy adabiyotlarni tanqidiy solishtirish usullaridan foydalanildi. Maqola yangi qazishma yoki laboratoriya natijalarini taqdim etmaydi; u nashr etilgan tadqiqotlar hamda yodgorliklar haqidagi ma'lumotlarning ilmiy umumlashtirilishidir.

Bronza davri manzilgohlarini tushunishda suv manbalari va landshaft muhim omildir. Surxon vohasining quyi soy o'zanlari, Sherobod atrofidagi unumdor uchastkalar va tog'oldi yo'llari jamoalarning qayerda joylashishiga ta'sir ko'rsatgan. Sopolli madaniyatiga mansub yodgorliklarning Ulonbuloqsoy, Bo'stonsoy va Qizilsoy kabi hududlar bilan bog'lanishi bir markazli emas, balki bir-birini to'ldiruvchi turar joylar tizimi shakllanganidan darak beradi [3]. Qadimgi sug'orish izlari va ekin yetishtirishga oid bilvosita dalillar esa suvdan foydalanishning uyushgan shakllari mavjud bo'lganini taxmin qilish imkonini beradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Sopolli madaniyatining xronologiyasida Sopolli, Jarqo'ton, Ko'zali, Mo'lali va Bo'ston nomlari bilan ataladigan bosqichlar ajratilgan. Ayrim mahalliy nashrlarda ular taxminan miloddan avvalgi III ming yillik oxiri — II ming yillik doirasida joylashtiriladi. Lekin ilmiy adabiyotlarda har bir bosqichning aniq chegaralari bir xil berilmagan: dastlabki tipologik baholash bilan keyinchalik taklif qilingan kalibrlangan radiokarbon sanalari o'rtasida farq mavjud [2; 4]. Shuning uchun muayyan raqamni mutlaq haqiqat sifatida takrorlash o'rniga, sanalarning qaysi usul bilan aniqlanganini ko'rsatish muhim. Bu yodgorliklarning o'zaro ketma-ketligini baholashga ham aniqlik kiritadi.

Sopollitepa Surxon vohasidagi ilk rivojlangan o'troq dehqonchilik madaniyatini tadqiq etishda tayanch manbalardan biridir. A. Asqarov olib borgan qazishmalar natijasida turar joylar, mudofaa xarakteridagi devorlar, xo'jalik inshootlari va dafn komplekslari aniqlangan [1]. Manzilgohning ichki qismlarida xonalar bir-biri bilan muayyan tartibda bog'langani aholi makondan tasodifiy emas, reja asosida foydalanganini ko'rsatadi. Bunday rejalashtirish yashash, mahsulot saqlash va turli uy-ro'zg'or ishlarini bir hudud doirasida tashkil qilishga xizmat qilgan bo'lishi mumkin.

Qurilishda xom g'isht va paxsa kabi mahalliy materiallardan foydalanish atrof-muhit sharoitlariga moslashuvni ko'rsatadi. Me'morchilikdagi ma'lum takroriylikni jamoa ichida qurilish tajribasi avloddan avlodga uzatilgani bilan izohlash mumkin. Shu bilan birga, devorlarning har birini faqat harbiy tahdidga javob deb talqin etish biryoqlama yondashuv bo'ladi: ular yashash joyining chegarasini belgilash, ichki muhitni tartibga solish va mulkni muhofaza qilish kabi vazifalarni ham bajargan bo'lishi mumkin.

Sopollitepadagi sopol idishlar majmuasi turmushning kundalik tomonlarini ochib beradi. Shakl, hajm va tayyorlash texnikasidagi farqlar oshxona ehtiyoji, saqlash va mahsulotni tashish vazifalarining turlicha bo'lganini bildiradi. Metall buyumlar bilan bir qatorda tosh va suyakdan yasalgan ashyolarning uchrashi esa bronza davrida eski xomashyo turlari darhol yo'qolmaganini tasdiqlaydi. Texnologik yangilanish ko'pincha mavjud amaliyotlar bilan yonma-yon kechgan.

Jarqo'ton bronza davri aholisining me'moriy hamda ijtimoiy tajribasi yangi ko'lamga ko'tarilganini ko'rsatadigan yodgorlikdir. Bu yerda turar joy va ishlab chiqarish bilan bog'liq obyektlardan tashqari, monumental xususiyatga ega inshootlar hamda keng dafn maydonlari o'rganilgan [2; 3]. Ularning bir hududda jamlangani aholi soni, funksional ixtisoslashuv va jamoaviy mehnatni muvofiqlashtirish imkoniyatlari kengayganidan dalolat beradi.

Jarqo'tonni ba'zan "ilk shahar" jarayonlari bilan bog'lashadi. Biroq urbanizatsiya atamasini qo'llashda ehtiyotkorlik talab etiladi: yirik manzilgohning o'zi hali shahar boshqaruvi yoki rivojlangan davlat tuzilmasi bo'lganini isbotlamaydi. Buning uchun ixtisoslashgan ishlab chiqarish, turar joylar orasidagi vazifa tafovuti, hududlararo iqtisodiy aloqalar va ijtimoiy tartibning birgalikdagi dalillari ko'rilishi lozim. Jarqo'tonning ilmiy ahamiyati aynan ana shunday belgilarni bir kontekstda tekshirish imkonini berishidadir.

Manzilgohning marosim bilan aloqador deb talqin qilingan binolari ham alohida tadqiqot talab etadi. O'choq, maxsus joylashtirilgan ashyo yoki noodatiy reja diniy faoliyat ehtimolini kuchaytirishi mumkin, ammo bunday belgilarni xo'jalik faoliyatidan qat'iy ajratib yuborish har doim ham to'g'ri emas. Arxeologik obyektning vazifasi uni tashkil qilgan barcha topilmalar va qurilish bosqichlari bilan birga baholanganida ishonchliroq bo'ladi.

Bronza davrida mehnat taqsimotining kuchayishi kundalik buyumlar tarkibida namoyon bo'ladi. Kulolchilik buyumlarining nisbatan standart shakllari mahorat va ishlab chiqarish an'analari takomillashganini ko'rsatadi. Bronza qurollari va bezaklari metallga ishlov berish bo'yicha bilimlar shakllanganini bildiradi. Lekin bunday buyumning yodgorlikdan topilishi uni aynan o'sha joyda ishlab

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

chiqarilganini doimo anglatmaydi; xomashyo kelib chiqishi va ishlab chiqarish chiqindilari ham o'rganilishi lozim.

Dehqonchilik, chorvachilik, kulolchilik va metallga ishlov berish o'rtasidagi bog'liqlik bronza davri iqtisodiyotining asosiy jihatidir. Dehqonchilik ortiqcha mahsulot yaratish imkoniyatini kengaytirgan bo'lsa, chorvachilik oziq-ovqat, xomashyo hamda harakatlanish imkoniyatlarini ta'minlagan. Hunarmandchilik mahsulotlari esa manzilgohlar o'rtasidagi almashinuvga xizmat qilgan bo'lishi mumkin. Aloqalarning aniq yo'nalishi va ko'lami haqida qat'iy xulosa chiqarish uchun petrografik, metallurgik va boshqa maxsus tahlillar zarur.

Sopollitepa va Jarqo'ton qabristonlari o'tmish jamoalarining marosim odatlari hamda ijtimoiy tasavvurlarini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Qabr tuzilishi, marhumning joylashtirilishi va kuzatuv buyumlari orasidagi farqlar bir jamoa doirasida ham turli amaliyotlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi [1; 2]. Ammo qabr jihozlarining boyligi bilan insonning jamiyatdagi mavqeini bevosita tenglashtirish xatoga olib kelishi mumkin: dafn odatlariga yosh, jins, qarindoshlik va marosim me'yorlari ham ta'sir etgan.

Dafn obyektlarini uy-joy qatlamlari bilan qiyoslash muhim metodik afzallik beradi. Masalan, turar joydagi hunarmandchilik izi bilan qabrga qo'yilgan buyum bir-birini tasdiqlasa, jamoa ichidagi ma'lum faoliyat turlari haqida aniqroq tasavvur paydo bo'ladi. Biroq bir necha qabr topilmasiga qarab butun aholi uchun umumiy xulosa chiqarish ilmiy asoslanmagan bo'ladi. Tanlanma hajmi, yodgorlikning saqlanish darajasi va qazilgan maydon chegaralari hisobga olinishi kerak.

Janubiy O'zbekistonning bronza davri yodgorliklari mintaqada murakkab ijtimoiy hayot tashqi ta'sirning oddiy nusxasi sifatida emas, mahalliy tabiiy va xo'jalik imkoniyatlari bilan uzviy bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi. Sopollitepa va Jarqo'tonni o'zaro taqqoslash davomiylik bilan birga o'zgarishni ham ochadi: turar joy rejasining murakkablashuvi, xo'jalik vazifalarining farqlanishi va marosim makonlarining kengayishi bir xil sur'atda sodir bo'lmagan. Mazkur jarayonlarni faqat "taraqqiyotning navbatdagi bosqichi" deb soddalashtirmasdan, har bir arxeologik qatlam bo'yicha kuzatish zarur.

Yodgorliklarni saqlash ilmiy tadqiqotning davomiyligi uchun shartdir. Yerlarni o'zlashtirish, tabiiy yemirilish va nazoratsiz qazishlar stratigrafik kontekstga zarar yetkazadi. Shu sababli raqamli hujjatlashtirish, topilmalar koordinatalarini aniq qayd etish va mahalliy aholi bilan ma'rifiy hamkorlikni kuchaytirish muhim. Muzeylashtirishda faqat noyob bezak buyumlarini emas, oddiy uy-ro'zg'or ashyolari va me'moriy izlarni ham ko'rsatish bronza davri hayotini kengroq tasavvur qilishga yordam beradi.

Janubiy O'zbekistonning bronza davri yodgorliklari o'troq dehqonchilik jamoalari taraqqiyoti, makonni rejalashtirish va xo'jalik faoliyatining murakkablashuvini o'rganishda asosiy dalil manbalaridan biridir. Sopollitepa turar joy tizimi va kundalik ishlab chiqarishning tashkil topgan shakllarini namoyon etsa, Jarqo'ton kengroq miqyosdagi me'moriy, marosimiy va ijtimoiy faoliyatni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Sopol, metall, me'moriy va dafn materiallari alohida emas, birgalikda o'rganilgandagina tarixiy manzara ishonchliroq tiklanadi.

Shuningdek, Sopolli madaniyatiga oid sanalarni belgilashda tipologik hamda laboratoriya yondashuvlari natijalarini farqlash, manzilgohlarning vazifasini esa dalil doirasidan ortiq talqin etmaslik lozim. Kelajakda manbalarni zamonaviy tabiiy-ilmiy usullar bilan qayta o'rganish va yodgorliklarni muhofaza qilishning tizimli choralarini ko'rish mintaqa bronza davri tarixining yanada aniq yoritilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Asqarov A. A. Sapallitepa. — Toshkent: Fan, 1973.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Asqarov A. A. Drevnezemledelcheskaya kultura epokhi bronzy yuga Uzbekistana. — Toshkent: Fan, 1977.
3. "Jarqo'ton terrakota haykalchasida inson obrazi xususida mulohazalar". Jamiyat va innovatsiyalar. https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/111930 (murojaat: 06.11.2026).
4. "Sopollitepa yodgorligi va uning o'rganilish tarixi". Science Shine, 2025. https://inlibrary.uz/index.php/science-shine/article/view/85248 (murojaat: 06.11.2026).
5. "O'rta Osiyo bronza davri yodgorliklari". Modern Science and Research, 2025. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/64396 (murojaat: 06.11.2026).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.